

«ՏՅԱՌՆՆԴԱՌԱՋ» ԱՆՎԱՆ ՍԱԳՈՒՄԸ¹

Նայ Առաքելական Եկեղեցին փետրվարի 14-ին նշում է «Տյառննդառաջ» անունով հայտնի «Քառասնօրեայ գալստեանն Քրիստոսի ի Տաճարն» տոնը: Թեև ո՛չ առաջինը, սակայն Հայ Եկեղեցին միակն է քրիստոնեական ընտանիքում, որ հարազատորեն պահպանել է տոնի հնամենի հիշատակության օրը՝ այն անշարժ կերպով տոնելով փետրվարի 14-ին: Չնայած որ «Տյառննդառաջ» անունը, ըստ եկեղեցական տոնացույցի, տոնի պաշտոնական անունը չէ², այն ստացել է այնպիսի տարածում, որ, ըստ էության, գործածությունից բոլորովին դուրս է մղել տոնի բուն անունը:

Տյառննդառաջի տոնի առաջին եւ վաղնջագույն վկայությունը գտնում ենք իսպանացի էթերիայի ուխտագնացության նկարագրություններում: Քրիստոսական 395-ով թվագրվող «Itinerarium Aetherae» անվամբ հայտնի գործը, որը քրիստոնեական ծիսագիտության տեսանկյունից ունի բացառիկ նշանակություն, մեզ փոխանցում է Դ. դարի երկրորդ կեսում լիիրավորեն հաստատված տոնի՝ առաջին հայացքից զուտ նկարագրական-բացատրական, բայց իրականում բուն եւ պաշտոնական «quadragesimae de Epiphania»³, այսինքն՝ «քառասնորդք Աստուածայայտնութեան» անունը: «Itinerarium Aetherae»-ն կամ պարզապես «Peregrinatio»-ն, չլինելով ծիսական բնույթի գործ, այնուամենայնիվ կա-

¹* Ստացվել է 24.10.2022, գրախոսվել է 11.11.2022: Էլ. փոստ՝ vasconani@yahoo.it:

² Տօնացույց, Սբ. Էջմիածին, 1835, էջ 45: Ուշագրավ է, որ ծիսական այս ուղեցույցն այնուամենայնիվ հիշատակում է տոնի ժողովրդականություն վայելող անվանումը՝ «Տօն քառասնօրեայ գալստեանն Քրիստոսի ի Տաճարն»՝ կցելով. «...որ ասի Տեառն ընդ առաջ», եւ այսպիսով հաստատելով, որ վերջինս տոնի «բուն տօնական եւ տնօրինական անունը չէ» (ՔՆՆԱՍԷՐ = Մ. ՕՐԲԱՆԵԱՆ, «Տեառննդառաջ», Լոյս 1 (1905), Անթիլիաս 1987, էջ 149):

³ Տէս H. PÉTRÉ, Éthérie: Journal de Voyage, Sources Chrétiennes 21 (1948), էջ 206:

րեւոր է նրանով, որ մեզ հաղորդում է Երուսաղեմի գրեթե ողջ ծիսական տարվա ճշգրիտ նկարագրությունը⁴:

Եւ այսպէս՝ առաջին անգամ Երուսաղեմում ի հայտ եկած Տյառնընդառաջի տոնն ուներ «քառասնորդք Աստուածայայտնութեան» անունը, սակայն հաստատելու համար էթերիայի վկայության վավերականությունը՝ հարկ է անդրադառնալ ժամանակի ծիսական աղբյուրներին: Հայտնի է, որ Երուսաղեմի ճոխ ծիսակարգը կանոնակարգվում էր «Սահմանք» (Typikon) կոչվող գրքի միջոցով, որի բնագիրը դժբախտաբար չի պահպանվել: Այնուամենայնիվ, մեզ հասել է վերոհիշյալ գործի հայերեն թարգմանությունը՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»⁵ կամ Երուսաղեմի հայոց Ճաշոցը, որը համապարփակ կերպով ուսումնասիրել է հայագիտության նվիրյալ Շառլ Ռենուն: Ահավասիկ այս աշխատության մեջ գտնում ենք տոնի հայերեն անվան առաջին հիշատակումը՝

«Փերուարի ամսոյ որ ար. Ժ.Ռ. Քառասնորդք Ծննդեան ՏՆ մերոյ Յի Քի ժողովին ի Սուրբ Մատթանն ի քաղաքի»⁶:

Հայոց Ճաշոցը, կազմված լինելով 417–439⁷ թթ., մեզ փոխանցում է Երուսաղեմյան ծիսակարգը եւ այդպիսով գալիս եւս մեկ անգամ փաստելու, որ տոնի բուն ծիսական անունը «քառասնորդք Ծննդեան»⁸ է, հետեւաբար տոնի՝ մեզ հայտնի հետագա բոլոր անունները տակավին գոյություն չեն ունեցել ո՛չ ծիսական եւ ո՛չ էլ հայրաբանական գործածության մեջ:

Ի մտի ունենալով այն փաստը, որ էթերիայի եւ Ճաշոցի գրության ժամանակ Երուսաղեմի գրավոր եւ խոսակցական լեզուներից մեկը հունարենն⁹ էր, կարելի է ենթադրել, որ երկու աղբյուրներն էլ, փաստորեն,

⁴ Հարկ է նշել, որ նշված ժամանակաշրջանում, ի տարբերություն Հռոմի, Կ. Պոլիսի, Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի աթոռների, Երուսաղեմը չունեւ պատրիարքական կարգավիճակ, սակայն դա չէր խանգարում, որ այն ունենար ժամանակի ամենազարգացած ծեսն ու տոնական համակարգը:

⁵ Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Երեւան 1999, էջ 39:

⁶ S^{én} CH. RENOUX, Le Codex Arménien Jérusalem 121. II. Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits, Patrologia Orientalis = PO 36 (1971), էջ 228: Հայր Ռենուն անմիջապես նկատում է էթերիայի «quadragésimae» եւ Ճաշոցի «քառասնորդք» բառերի միջեւ եղած նմանությունը. երկուսն էլ ներկայացված են հոգնակի թվով (անդ, էջ 228):

⁷ S^{én} CH. RENOUX, PO 36, էջ 151:

⁸ Տվյալ ժամանակագրական համաբնագրում Աստվածահայտնությունը ներառում էր նաեւ Ծննդյան տոնը, մաթեմատիկական լեզվով ասած՝ Աստվածահայտնություն > Ծնունդ:

⁹ էթերիայի՝ մեզ հաղորդած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Դ. դարի Երուսաղեմում ծիսական լեզուն հունարենի կողքին եղել է նաեւ ասորերենը (Շ. ՌԵՆՈՒ, «Ճաշոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, ՊԲՀ, 2 (1987), էջ 28):

մեզ փոխանցում են տոնի հունարեն անվան լատիներեն եւ հայերեն թարգմանությունները: Ամենայն հավանականությամբ տոնի հունարեն անունը եւս ուղղակի առնչություն պետք է ունենար «Բառասնորդ» եւ «Աստուածայայտնութիւն» բառերի հետ:

Նյութի քննությունն տեսանկյունից կարելի է աղբյուր է համարվում նաև վրացական ճառընտիրը (kanonarion), որն ի տարբերություն հայոց ճաշոցի՝ ներկայացնում է է. դարի եւ հետագա ժամանակաշրջանի երուսաղեմյան ծիսակարգը: Որպես այդպիսին՝ այն ունի առավել զարգացած կառուցվածք: Վրացական ճառընտիրի էջերում տոնական տարին հարստացված է նոր ընթերցվածքներով եւ պատարագին ու ժամերգություններին կցված նոր շարականներով: Զգալիորեն ճոխացված է նաև Ավագ շաբաթվա արարողակարգը¹⁰:

Այս աշխատության մեջ «Քառասնորդք Մննդեան» անվանումը փոխարինված է արդեն «ԶԴԴԴԿԵՇ»¹¹ (Միգեբեբա¹²) անվամբ, որը վրացերեն նշանակում է «հանդիպում» կամ «ընդ առաջ գնալ»: Այս ճառընտիրում տոնի հետ կապված երկրորդ ուշագրավ նորությունը Տյառնընդառաջի հիշատակության օրն է: Հետեւելով Արեւմտյան Եկեղեցու նորամուծությանը, համաձայն որի Մնունդը հունվարի 6-ից տեղափոխվում է դեկտեմբերի 25, նույն կերպ «պարտադիր ճշտում» է մտցվում նաեւ Տյառնընդառաջի տոնակարգում՝ այն փետրվարի 14-ից տեղաշարժելով դեպի փետրվարի 2-ը¹³:

Տյառնընդառաջի տոնի առաջին ինքնուրույն անունը հունարեն «Υπαπαντή»¹⁴-ն է, որի ժամանակագրական ծագման խնդիրը պար-

¹⁰ *Stk* S. J. ANERAS, «Les lectionnaires de l'ancienne liturgie de Jérusalem», *Collectanea Christiana Orientalia* 2 (2005), 76–77;

¹¹ Տե՛ս Կ. ԿԵԿԵԼԻԴՅԷ, Երusalemիկայ Կանոնար VII վեհա, Թիփլիս 1912, էջ 53: Հեղինակն իր աշխատության ծանոթագրություններում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է մեկ այլ փաստի վրա եւս: Բանն այն է, որ վաղվրացական եկեղեցական մատենագրությունից պարզ է դառնում, որ Տյաունընդաուջի տոներ վրացիներին հայտնի էր «ԽԾԽԱԳԸ» (Լամպորբա «ԼՂԱԶՄՐԾ») անվամբ (անգ, էջ 181—183): Ներկայում վրաց եկեղեցին խնդրո առարկա տոնի առնչությամբ, բացի հիշյալ երկու անուններից, գործածում է եւս երեքը՝ «ողջագութում» նշանակող «Միրկմա»-ն (մՈՐՅԶ), որը դարձել է տոնի մերօրյա պաշտոնական անունը, Լամպորբայի շարունակություն հանդիսացող Զահերի տոներ՝ «Ամպարիա»-ն (ՀԶՀԻՐՈՒ), եւ վերջապես Սիմեոնի տոներ՝ «Սյիմոնորբա»-ն (ՆՅԻՄՈՐԾ):

¹² Ժամանակակից վրացերենով՝ «մոգեբუժად»:

¹³ Ժ. դարի երուսաղեմի վրացական ծիսական աղբյուրները Տյառնընդառաջի տոնի առնչությամբ մնում են անփոփոխ (տե՛ս G. GARITTE, Le Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaiticus 34 (Xe siècle), Subsidia Hagiographica 30 (1958), էջ 48):

¹⁴ Հարկ է նշել, որ «ὅπαναντή» բառը չունի սուրբգրային ծագում եւ չի հանդիպում Աստվածաշունչ մատյանում:

ճառը: Ինչպես նկատում ենք, ճառի լատիներեն վերնագրում կիրառված է «occursu» բառը, սակայն աշխատության բնօրինակի հունարեն լինելու պատճառով այս եւ նմանօրինակ պարագաներում նախընտրությունը պիտի տանք հունարեն բնագրին: Ամփիլոքիոսի գործերի քննական բնագիրը պատրաստող Կոռնելիոս Դատեման Տյառնընդառաջի ճառի 63 ձեռագրի համեմատական ուսումնասիրության արդյունքում ի հայտ է բերում մի շարք հետաքրքիր փաստեր: Նախ՝ որ վաղ շրջանի ձեռագրերը վկայում են աշխատության նախնական վերնագիրը՝ «Ἀμφιλοχίου ἐπισκόπου Ἰκονίου εἰς Θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα καὶ Ἄνναν»²⁵, որը, ինչպես տեսնում ենք, չունի «ὑπαπαντή» բառը²⁶: Ապա՝ Դատեման, հաստատելով ճառի վավերականությունը, իրավացիորեն արտահայտում է այն կարծիքը, որ Տյառնընդառաջի տոնն իբրեւ այդպիսին՝ Ամփիլոքիոսի օրոք (Դ. դար) Կեսարիայի մաս կազմող Իկոնիայում²⁷ ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել: Հեղինակի ճառը ոչ այլ բան է, քան Ղուկասի Ավետարանի մեկնության մի հատվածը: Միայն հետագայում է այն ստացել առանձին ճառի տեսք եւ կցվել Տյառնընդառաջի տոնին, ուստի եւ առկա են բոլոր հիմքերը պնդելու, որ «ճառի եւ տոնի միջեւ կապը հաստատվել է ավելի ուշ, եւ որ միայն տոնի հիմնադրումից հետո է, որ Ամփիլոքիոսի ճառը մաս է դարձել առկա ընթերցումների»²⁸:

Վաղ շրջանին պատկանող առաջին եւ միակ վավերական աշխատությունը Իսիքիոս Երուսաղեմացու (†451-ից հետո)՝ Ե. դարի առաջին կեսին շարադրած «Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»²⁹ ճառն է, որը միեւնույն ժամանակ տոնի մասին պահպանված ամենահին վկայությունն է³⁰:

²⁵ *Տե՛ս* C. DATEMA, *Amphilochii Iconiensis Opera*, Corpus Christianorum, Series Graeca 3 (1978), էջ 37: Նկատենք, որ այս հեղինակը քաջ ծանոթ էր հայ վարդապետներին (Հ. ՔՅՈՍԵԱՆ, «Հուլյն մատենագիրները հայ դավանաբանական գրականության մեջ. Ամփիլոքոս Իկոնացի», էջմիածին, Ժ. (1981), էջ 51–54):

²⁶ Հետագայում է, որ ճառի վերնագիրը ենթարկվում է փոփոխության եւ ստանում «Εἰς τὴν ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» տեսքը (տե՛ս C. DATEMA, էջ xiv):

²⁷ Թուրքիայում գտնվող այժմյան Կոնյա (Konya) քաղաքը:

²⁸ *Տե՛ս* C. DATEMA, նշ. աշխ. էջ xiii–xiv:

²⁹ *Տե՛ս* HESYCHIUS HIEROSOLYMITANUS, *Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, PG 93, էջ 1467–1478:

³⁰ *Տե՛ս* M. AUBINEAU, *Les Homélies festales d'Hésychius de Jérusalem*, I, Subsidia Hagiographica 59 (1978), էջ 6: Նույն կարծիքին են նաեւ Հայնսգարդ Բրակմանն ու Վոլֆգանգ Պաքսը (տե՛ս H. BRAKMANN — W. PAX, «Hypapante», *Reallexikon für Antike und Christentum* 16 (1993), էջ 946–956):

Հունարեն «ὁπαπαντή» բառի առկայությունն Իսիդորոսի ճառում մեզ կանգնեցնում է հետեւյալ խնդրի առջեւ: Մինչ պաշտոնական երուսաղեմյան «Սահմանքի» թարգմանություն հանդիսացող եւ զուտ ծիսատոնաբանական բնույթ ունեցող հայոց Ճաշոցը հիշատակում է Տյառնընդառաջի տոնի մի անունը, նույն ժամանակաշրջանում շարադրված եւ քարոզխոսական բնույթ ունեցող վերոնշյալ գործը, ըստ էության խուսափելով պաշտոնական անվան գործածությունից, կիրառում է մեկ այլ անուն: Թեեւ Ճաշոցի վկայությունը մեր պարագայում ունի գերակշիռ նշանակություն, սակայն տոնի ծագման ակունքներից բխող Իսիդորոսյան վկայությունը նույնպես արժանի է մասնավոր ուշադրության: Չմոռանանք, որ հայրաբանական գրականությունը հարուստ է նմանօրինակ դրվագներով, երբ հայրերը, մեկ կողմ թողնելով եկեղեցական պաշտոնական դիրքորոշումը, այս կամ այն հարցի վերաբերյալ արտահայտել են իրենց սեփական կարծիքները: Պնդեկ, թե Իսիդորոսը «ὁπαπαντή» անվան հեղինակն է, հնարավոր չէ, սակայն բոլորովին բացառել այս վարկածը նույնպես հնարավոր չէ³¹: Ի վերջո, համադրելով մի կողմից Իսիդորոսի ակնհայտ հեղինակությունն իբրեւ հարգված եւ ընդունված վարդապետ (διδάσκαλε)³², որը «կատառեալայե տէր է [...] իւ նիւթին, զոր կուզէ մեկնել, ոչ ուրիշի կարօտ է եւ ոչ ալ վկայութեան կը կոչէ — ամբողջ գրուածքին³³ մէջ — նախորդ սուրբ Հայրերէն մէկը»³⁴, նրա քարոզխոսական բացառիկ տաղանդի հետ³⁵, որն աչքի էր ընկնում ինչպես ճարտասանական հնարքներով, այնպես էլ շարադրության նրբաճաշակ ոճով³⁶, տեսնում ենք, որ ստեղծվում են անհ-

³¹ Հարկ է հիշատակել նաեւ, որ Իսիդորոսի ազգությունը մեզ հայտնի չէ, իսկ նրա կենսագրական տեղեկությունները խիստ սակավ են: Վաստակաշատ Մխիթարյան միաբան Քերովբե Չրաքյանը ներկայացնում է իր վարկածը, ըստ որի՝ չեն բացառվում վերջինիս ասորի լինելն ու ասորերենով ստեղծագործելը, սակայն նա գոյություն ունեցող փաստերի տրամաբանության ներքո հաստատում է, որ հեղինակն այնուամենայնիվ գրել է հունարեն՝ քաջատեղյակ լինելով եւ ասորերենին, եւ եբրայերենին, եւ եզրափակում. «Իսիդորոսի ասորական ծագումն ունեցող փաստերը դեռ կը պակսին» (Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ, «Իսիդորոս երէց Երուսաղեմացի», Բազմավէպ, 5 (1909), էջ 200):

³² Տե՛ս M. AUBINEAU, նշ. աշխ. էջ xii—xviii:

³³ Խոսքն այստեղ Հոբի մեկնության մասին է:

³⁴ Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ, նշ. աշխ. էջ 197:

³⁵ Այս մասին տե՛ս նաեւ Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ, «Իսիդորոս Յովբայ մեկնութեան գրական արժէքը», Բազմավէպ, 7—8-9 (1912), էջ 399—408:

³⁶ Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, «Իսիդորոս Երուսաղեմացի, Մեկնություն Հոբի (հայերեն թարգմանություն)», գրախոսություն, ՊԲՀ 4 (1987), էջ 211: Հունական եկեղեցական ավանդությունը, ի դեպ, շատ բարձր է գնահատում Իսիդորոսի իմաստությունն ու շարադրաոճը՝ այն ենթադասելով միայն Գրիգոր Աստվածաբանին:

րաժեշտ բոլոր նախապայմանները, որ նա տոնի անվան վերաբերյալ կարողանար հանդես գալ սեփական նախաձեռնությամբ: Այնուամենայնիվ, հարկ է հավելել, որ Իսիֆիոսն այս հարցի շուրջ դեռևս չունեի միանշանակ եւ հիմնովին ձեւավորված կարծիք: Սույն իրողությունն ի հայտ է գալիս ճառի առաջին իսկ տողերի ուսումնասիրությունից: Մինչ հեղինակը ճառի վերնագրում օգտագործում է «Ὑπαπαντή» բառը, շարադրության մեջ այն հապճեպ փոխարինում է «καθαρίων»-ով: Ավելին՝ «Ὑπαπαντή» բառը երկրորդ անգամ այլեւս չի հանդիպում ճառում: Միշեղ Օբինոն իրավացիորեն փաստում է, որ Իսիֆիոսի համար «Ὑπαπαντή»-ն երկրորդական բնույթ ունեցող հարց էր, առաջնայինը նոր տոնի՝ իբրեւ այդպիսին «έορτή» ամրագրվելու հանգամանքն էր³⁷: Սա է Իսիֆիոսի գլխավոր նպատակը, որի համար նա չի զլանում 4 անգամ գործածել «έορτή» բառը մեկ էջում:

«Ὑπαπαντή»-ն նոր եզր է, որն առնչվում է տոնի առանցքային բովանդակությանը՝ Հիսուսի եւ Սիմեոնի հանդիպմանը, մինչդեռ նույն Իսիֆիոսի գործածած «καθαρίων» բառը, որ ծագում է «κάθαρσις»³⁸ բառից եւ նշանակում «ազատում» ու «մաքրագործում մեղքից կամ անմաքրությունից», աղբյւրվում է Մարիամ Աստվածածինն եւ Մովսիսական օրենքին, համաձայն որի՝ որդեծնության մաքրագործման համար անհրաժեշտ էր այցելել տաճար³⁹:

Դատելով ճառերի վերնագրերից եւ բովանդակությունից՝ կարծում ենք, որ առաջին անգամ տոնի նոր անունը՝ իբրեւ առանձին միավոր, ի հայտ է գալիս Աբրահամ Եփեսացու (Զ. դար) «Του ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀβραμίου ἐπισκόπου Ἐφέσου λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ὑπαπαντῆς»⁴⁰ ճառում:

Բյուզանդական պատմագրական աղբյուրները փաստում են, որ «Ὑπαπαντή» տոնի մասին վաղնջագույն վկայությունը պահպանվել է ոչ թե բյուզանդական պատմիչների երկերում, ինչպես զարմանքով նշում է Յուրի Ռուբանը⁴¹, այլ է. դարի լատին պատմիչ Պողոս սարկավագի⁴²

³⁷ Տե՛ս M. AUBINEAU, նշ. աշխ. էջ 5:

³⁸ Այս բառը նախ լայն տարածում է գտնում անտիկ փրկիսոփայության մեջ, ապա երեւան է գալիս Աստվածաշունչ մատչանում: Ավետարանը նույնպես գործածում է «καθαρισμοῦ» բառը Դուկ. Բ. 22 դրվագի հետ կապված, որն ի դեպ Ղեւտացվոց գրքի (Ղեւտ. ԺԲ 6) անուղղակի արտացոլումն է:

³⁹ Այստեղից է սերում կաթոլիկ աշխարհում մեծ համակրանք վայելող Սուրբ Կույսի մաքրագործման (Purificatione Beatae Mariae Virginis) տոնը:

⁴⁰ Տե՛ս ABRAHAM EPHEPINUS, PO 16, էջ 448—454:

⁴¹ Տե՛ս Ю. РУБАН, Сретение Господне, Санкт-Петербург, 1994, էջ 31—32:

⁴² Տե՛ս PAULUS DIOACONUS, Patrologia Latina = PL 95, էջ 990:

(720–799) գրվածքում, որից հետո միայն Թեոփանես Խոստովանողը⁴³ (760–818) անդրադառնում է նյութին իր «Ժամանակագրության» մեջ:

Հայերեն «Տյառն» եւ «ընդ առաջ» բառերից բաղկացած «Տյառնընդառաջ» տոնի անվան քննությունը հստակորեն բացահայտում է «Տյառնընդառաջ» եւ հունարեն «Υπαπαντή» բառերի միջեւ գոյություն ունեցող բովանդակային նմանությունը: «Υπαπαντή»-ն հունարեն խորհրդանշում է «հանդիպում», որ իր հերթին սերում է «ὕπαπαντησις» բայից, որը նշանակում է «հանդիպման գնալ»⁴⁴: «Υπαπαντή»-ի մեկ այլ թարգմանություն է «հանդիպում»⁴⁵ եւ «հանդիման ելնել»⁴⁶ նշանակող լատիներեն «Occursus»⁴⁷-ը: Նման զուգահեռները հաստատում են, որ հայերեն «Տյառնընդառաջ»-ը հունարեն անվան համարժեքն է⁴⁸:

	Հունարեն	Հայերեն	Լատիներեն
Կարճ անուն	Υπαπαντή	Ընդառաջ	Occursus
Ընդարձակ անուն	Υπαπαντή τοῦ Κυρίου	Տյառն ընդ առաջ	Occursus Domini

Ընդունելով հանդերձ, որ «Տյառնընդառաջ»-ը «ὕπαπαντή»-ի հայերեն համարժեքն է, հետեւելով նույն տրամաբանությանը, արդյո՞ք առավել նպատակահարմար չէր լինի այն ուղղակի թարգմանել «հանդիպում» բառով: Փորձելով պատասխանել այս հարցին՝ փաստենք, որ հին հունարենում «հանդիպել» եւ «հանդիպում» իմաստների համար արդեն վե-

⁴³ *Σέν* THEOPHANES CONFESSOR, PG 108, էջ 488:

⁴⁴ *Σέν* H. G. LIDDELL — R. SCOTT, A Greek-English Lexicon, Oxford, 1897, էջ 1604:

⁴⁵ *Σέν* CH. T. LEWIS — CH. SHORT, A Latin Dictionary, Oxford, 1945, էջ 1253:

⁴⁶ *Σέν* P. G. W. GLARE, Oxford Latin Dictionary, Oxford, 2012, էջ 1361:

⁴⁷ Հարկավոր է տարանջատել «ὕπαπαντή» բառի զուտ թարգմանություն հանդիսացող «occursus»-ը տոնի՝ Լատին եկեղեցում գործածված պաշտոնական անունից, որն ուներ 4 տարբերակ. «Ypapanti» (Sacramentarium Gregorianum; Capitularia Evangeliorum Vat. 43, Vat. 7016, Vat. pal. 50); «Natale sancti Simeonis» (Graduale Monza, Sacramentarium Gelasianum Saint-Gall, Gellone, Angouleme); «Purificatio sanctae Mariae» (Sacramentarium Gelasianum Vat. Reg. 316, Capitularia Evangeliorum Douai 12, Paris 11959, Vat. Reg. 4, Vat. pal. 46); «Die secunda» (Capitularia Evangeliorum Wurzburg, Paris 9386, Paris 17227); (*սեն* D. DE BRUYNE, «L'Origine des processions de la Chandeleur et de rogations: A propos d'un sermon inédit», Revue Bénédictine (34), 1922, էջ 24–25):

⁴⁸ Հպանցիկ նկատենք, որ Արեւմտյան աշխարհում Տյառնընդառաջի սկզբնական անվանումը բառացիորեն վերցված էր հունարենից՝ «Ypapanti» տեսքով, որը շատ կարճ ժամանակում փոխարինվում է լատիներեն «Occursus» բառով, որն իր հերթին հետագայում փոխարինվում է առավել մատչելի «Ընծայումն Յիսուսի ի տաճար» (Presentazione del Signore; Presentazione al Tempio; Presentazione di Gesù al Tempio) անունով:

րապահված էին մեկից ավելի բառեր՝ «ἀπάντησις», «συνάντησις» եւ այլն: Նկատենք, որ հույն հայրերի՝ «ὁπαπαντή»-ի ընտրությունը կարող էր պայմանավորված լինել ոչ այնքան ընթացքի ու շարժման գործառույթը դրա արտահայտելու հատկությամբ, որն ինքնըստինքյան արտառոց երեւույթ չէր, որքան դրա «անբիծ անցյալ» ունենալով: Այն, ինչպես արդեն նշեցինք, ճիշտ է, չուներ աստվածաշնչյան ծագում, բայց եւ լայնորեն չէր մտել հույն գրականություն եւ, ամենակարեւորը, զերծ էր մնացել փիլիսոփայական գործուն բառապաշարի մաս կազմելուց, ուստի եւ չէր կարող անտեղի հարուցել ընթերցողի տարակուսանքը:

Ըստ երեւույթին՝ Հայ Եկեղեցու հայրերը, ելնելով հայերենի որոշ առանձնահատկություններից⁴⁹, նախընտրել են տոնի ընդարձակ անվանումը, քանի որ կարճ տարբերակը չէր բացահայտում տոնի բովանդակային՝ լիարժեք իմաստը:

Այլ հարց է, թե ինչպես եւ երբ է «Տյառնընդառաջ» բառը գործածության մեջ դրվել հայ մատենագրության մեջ: Դրա պատասխանը գտնելու համար պետք է նորից անդրադառնալ Իսիքիոս վարդապետին: Արդյո՞ք Երուսաղեմի երեցն ու քարոզիչը որեւէ առնչություն ուներ այս գործի հետ:

Ինչպես հայտնի է, Ե. դարի հայ թարգմանական շարժումը տարբերային բնույթ ունեցող երեւույթ չէր: Այն առաջնորդվում էր նախապես հստակեցված ծրագրով, որի համաձայն՝ ծիսական բնույթի աշխատությունների պարագայում նախընտրությունը տրվում էր գերազանցաբար երուսաղեմյան սկզբնաղբյուրներին: Սրանով է պայմանավորված հայ ծիսակարգի ակնառու նմանությունը երուսաղեմյան ծեսին⁵⁰: Իսիքիոսի համբավի՝ հայերին հայտնի լինելու պատճառով դեռեւս Ե. դարի վերջից սկիզբ է դրվում նրա գրական ժառանգության թարգմանությունը: Հայերեն թարգմանությամբ⁵¹ մեզ հասել են Իսիքիոսի «Մեկնութիւն Յովբայ»⁵²

⁴⁹ Այս համաբնագրում անկարելի է դառնում նաեւ աստվածաշնչյան «յանդիման» (Ղուկ. Բ. 22) բառի գործածությունը՝ թերեւս հաշվի առնելով վերջինիս հնարավոր աղբյուր բացասական իմաստ ունեցող «յանդիմանել», «յանդիմանութիւն» բառերի հետ: Չմոռանանք փաստել, որ «ընդառաջ»-ը «ընդդէմ» բառի հականիշն է:

⁵⁰ S. L. LAGES, «The Hierosolymaitain origin of the catechetical rites in the Armenian Liturgy», Didaskalia 1 (1971), էջ 233–250:

⁵¹ Գ. ԶԱՐԲԷԱՆԱԼԵԱՆ, Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ.–ԺԳ.), Վենետիկ 1889, էջ 485–487:

⁵² Սույն գործը մեզ հասել է բացառապես հայերեն թարգմանությամբ, հունարեն բնագիրն անհայտ է (տե՛ս CH. MERCIER — CH. RENOUX, Hésychius de Jérusalem homélies sur

աշխատությունը, «Ի սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի»⁵³, «Ի սուրբ Աստուածածինն»⁵⁴ ճառերը, ինչպես նաեւ «Մեկնութիւն կաթողիկեայ թղթոց»⁵⁵ գործի հատվածները: Սակայն Իսիքիոսի Տյառնընդառաջին նվիրված ճառը կամ հայերեն չի թարգմանվել, կամ թարգմանվել է, բայց մեզ չի հասել: Նույնիսկ եթե ընդունենք, որ Իսիքիոսի ճառը հայերեն չի թարգմանվել⁵⁶, սա բնավ չի նշանակում, որ հայերը ծանոթ չէին դրա գոյությունն ու բովանդակությանը՝ հատկապես հաշվի առնելով քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն հռչակելուց հետո Սուրբ Քաղաքում հայ համայնքի, ինչպես նաեւ Ե. դարասկզբից տեղում գործող գրչական կենտրոնի առկայությունը⁵⁷: Փաստը մնում է փաստ, որ հայերը, գտնվելով տոնի ծագման, զարգացման եւ տարածման կիզակետում, տիրապետում էին մատչելի բոլոր լծակներին՝ իրական ժամանակում հետեւելու տոնի հետ առնչված բոլոր՝ այդ թվում նաեւ անվան հետ կապված զարգացումներին:

Հետաքրքիր է արձանագրել, որ Շարակնոցի՝ տոնին վերապահված կանոնում, որն ի դեպ վերագրվում է Մովսես Քերթովին (Լ. դ.), բոլորովին բացակայում է «Տյառնընդառաջ» բառը:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը տոնին նվիրված իր հոդվածում, անդրադառնալով «Տյառնընդառաջ» բառի առաջացմանը, հերքում է թե՛ սուրբգրային վարկածը, համաձայն որի՝ այս անունը գոյացել է Ղուկասի Ավետարանի «յանդիման առնել Տեառն» (Ղուկ. Բ. 22) բառակապակցությունից, թե՛ հետագա շրջանի հայսմավուրքային վարկածը, ըստ որի՝ «Տյառնընդառաջ» անունը ծագում է տաճարին Հիսուսի մոտենալու ժամանակ

Job, PO 42 (1983):

⁵³ Այս գործը եւս մեզ հասել է բացառապես հայերեն թարգմանությամբ, հունարեն բնագիրը չի պահպանվել (Տէն CH. RENOUX — M. AUBINEAU, «Une homélie perdue d'Hésychius de Jérusalem sur saint Jean-Baptiste, retrouvée en version arménienne», *Analecta Bollandiana* 99 (1981), էջ 45–63):

⁵⁴ Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ, Իսիքիոսի երիցու երուսաղեմացույ Մեկնութիւն Յոբայ, Թանգարան Հայկական հին եւ նոր դարութեանց 5 (1913), էջ 293–303:

⁵⁵ Անդ, էջ 291–292:

⁵⁶ Այս նյութն արժանի է առանձին ուսումնասիրության՝ հասկանալու համար՝ արդյոք Իսիքիոսի Տյառնընդառաջի ճառը հնարավոր ազդեցություն եւ արձագանք թողել է հայ աստվածաբանական մտքի վրա:

⁵⁷ Նկատենք, որ ճիշտ այդտեղ է հայերեն թարգմանվել Իսիքիոսի «Մեկնութիւն Յովբայ» աշխատությունը (տե՛ս CH. MERCIER — CH. RENOUX, նշ. աշխ. էջ 11): Արժանի է հիշատակության նաեւ այն փաստը, որ Իսիքիոսի Տյառնընդառաջին նվիրված ու մեզ հասած երեք ճառերից մեկը պահպանվել է վրացերեն (տե՛ս G. GARITTE, «L'homélie géorgienne d'Hésychius de Jérusalem sur l'Hypapante», *Muséon* 84 (1971), էջ 353–372):

հավատացյալների «Տէր ընդ այս» բացականչություններից, որ հաջորդեցին փակ դռների շոնդալից բացմանը⁵⁸: Օրմանյան պատրիարքն իր հերթին առաջ է քաշում բոլորովին այլ վարկած, համաձայն որի՝ «Տյառնընդառաջ» անունը կարող է ծագած լինել հեթանոսական «Տերընտաս» տոնի անունից⁵⁹:

Հայ մատենագրական ժառանգության մեջ առաջին անգամ հանդիպում ենք «Տյառնընդառաջ» բառին Սուրբ Սահակի կանոններում՝ «Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն, եւ Բառասնորդի նորա, եւ Տեառնընդառաջն»⁶⁰: Հայ հայրաբանական ավանդությունը, կասկածի չենթարկելով դրանց վավերականությունը⁶¹, միանշանակորեն Սահակ Պարթեւ (386–438 թթ.) հայրապետին է վերագրում կանոնների հեղինակությունը, մինչդեռ Ռաֆիկ Վարդանյանը Տոնացույցին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ կանոնների՝ մեզ հետաքրքրող եւ տոնի հիշատակությունը պարունակող հատվածը վերագրում է Ներսես Բ. Բագրեւանդացի (548–557 թթ.) կաթողիկոսի եւ Ներշապուհ եպիսկոպոսի՝ 550 թ. խմբագրությանը⁶²: Ինչպես կարող ենք տեսնել, Սահակի կանոններով առաջին անգամ փորձ է արվում պաշտոնական գործածության մեջ դնելու տոնի նոր՝ «Տյառնընդառաջ» անունը՝ այն օգտագործելով Երուսաղեմից ժառանգած «Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն, եւ Բառասնորդի նորա» անվանը զուգահեռ:

⁵⁸ «Իսկ թէ վասն էր հոլր վառեմք: Առաջին պատճառ՝ զի ի մերձենալ Տեառն ի տաճարին, ինքնին բացաւ դուռն եւ ճալթմունք արագին եղեւ եւ դրդեցաւ քաղաքն յօրինակ տիեզերաց: Եւ ամենեքեան վառեալ լուսով եկին ի տաճարն ընդառաջ Տեառն եւ ասեն՝ Տէր էանց ընդ այս դուռնս. ուստի եւ անուանեցաւ ատուրս տօն ընդառաջ եւ Տէր ընդ այս, զոր ծեփելով ասեմք, Տէրընդէս: Վասն այն եւ մեք զնոյն օրինակ ձեւացուցանեմք հոլր վառեալ եւ ջահ լուցեալ նախատօնակ գալստեան Տեառն» (Գրիգոր Տաթեւացի, Նորին քարոզ գալստեան Տեառն քառասնօրեայ ի Տաճարն. ի աւետարանչին Ղուկասու որ ասէ: Արդ արձակեալ զճառայս քո Տէր ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, զոր պատրաստեցեր առաջի ամենայն ժողովրդոց (Ղուկ. Բ. 29), Ձմեռան հատոր, Երուսաղէմ, 1998, էջ 79): «Հայկազյան նոր բառգրքի» հեղինակներն անհիմն են համարում այս վարկածը (ՆԲՀԼ, II, էջ 862):

⁵⁹ ՔՆՆԱՍԷՐ, իշ. աշխ., էջ 149–150. Մ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ծիսական Բառարան, Երեւան 1992, էջ 42:

⁶⁰ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Կանոնագիրք Հայոց, I, Երեւան 1964, էջ 397–401:

⁶¹ Հարկ է նկատել, որ Սահակի կանոնների առաջին եւ վաղնշագույն հղումներն առկա են ինչպես Շահապիվանի ժողովի (445 թ.) արձանագրություններում, այնպես էլ Սահակ Գ. Ձորոփորեցի (677–703) կաթողիկոսի վավերագրերում (Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 46): Կանոնները վավերական է համարում նաեւ Քոնիբեբեր (F. C. CONYBEARE, "The Armenian Canons of St. Sahak, Catholicos of Armenia (390–439 A. D.)", American Journal of Theology 2 (1898), էջ 828–848):

⁶² Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 45–63:

Նույն ժամանակաշրջանին է պատկանում երկրորդ վկայությունը՝ Գրիգոր Արծրունի եպիսկոպոսի՝ բազմաթիվ ձեռագրերով մեզ հասած «Թուղթ յԵրուսաղեմէ ի Հայս վասն Տեառնընդառաջին»⁶³ գործում: Այստեղ «Տյառնընդառաջ» բառը ներկա է ոչ միայն վերոհիշյալ նամակի համառոտ խմբագրության մեջ, որն առաջին անգամ հրատարակել է Կ. Տեր-Մկրտչյանը⁶⁴, այլև նույն գրության ընդարձակ տարբերակում, որի քննական խմբագրությունը հրատարակել է Նորայր արք. Պողարյանը⁶⁵:

Հավանաբար 564 թվականին⁶⁶ գրված այս թուղթը նախ նկարագրում է Հուստինիանոս կայսեր միարարական քաղաքականության պատճառով Երուսաղեմում ծագած խռովությունները եւ ապա կոչ անում հայերին՝ կտրականապես հրաժարվելու Տյառնընդառաջի տոնի օրը փոխելու գաղափարից: Քննության ընթացքում ուշադրությունից չի վրիպում այն փաստը, որ «Տյառնընդառաջ» բառը երեւան է գալիս մեզ արդեն հայտնի միջավայրում՝ Երուսաղեմում: Բացի դրանից՝ Գրիգոր եպիսկոպոսն անկաշկանդ կերպով գործածում է տոնի նոր անունը՝ այլեւս չզուգակցելով այն հին անվան հետ: Սա իր հերթին ենթադրել է տալիս, որ Պաղեստինում տոնի նոր անունն ստացել էր արդեն իր պաշտոնական կնքումը, ինչպես նաեւ այն, որ հեղինակը շարադրելիս չէր երկմտում այն կիրառել հայերին ուղղած իր գրության մեջ՝ վստահ լինելով, որ հասցեատերերին քաջ հայտնի էր տոնի նոր անունը⁶⁷: Հետեւաբար կարող ենք ենթադրել, որ Զ. դարի առաջին կեսին «Տյառնընդառաջ»-ն արդեն գործածված պետք է լիներ Հայ Եկեղեցում:

⁶³ Մ. Մ. №83 (1664 թ.) ժողովածու, Մ. Մ. №770 (ԺԴ. դ.) ժողովածու, Մ. Մ. №993 (1456 թ.) ճառընտիր, Մ. Մ. №2268 (1683–1689 թթ.) ժողովածու, Մ. Մ. №3300 (ԺԶ. դ.) ճառընտիր, Մ. Մ. №3782 (ԺԲ. դ.) ճառընտիր եւ այլն: Ուշադրության արժանի է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի №1 ճառընտիր ձեռագիրը (1419 թ.), ուր հանդիպում ենք նաեւ պարզապես «Ընդառաջ» տարբերակին. «Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոսի թուղթ յԵրուսաղեմէ ի Հայս՝ վասն Ընդառաջին» (Ա. ՍԻՐՄԷՅԱՆ, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի, I, Վենետիկ 1948, էջ 8):

⁶⁴ Կ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ, «Վկայութիւնք վասն Մննդեան Քրիստոսի եւ Մկրտութեանն տանել ի միում ատուր ի յունուարի վեցն», Արարատ, 1896, էջ 50–51:

⁶⁵ Ն. ՄՈՎԱԿԱՆ = Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, «Թուղթ յԵրուսաղեմէ ի Հայս վասն Տեառնընդառաջին», Սիոն, 1964, էջ 33–36:

⁶⁶ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Հայ գրողներ, Երուսաղեմ 1971, էջ 47:

⁶⁷ «Գիրք թղթոց»-ի շնորհիվ մեզ են հասել Ներսես Բ. կաթողիկոսի 3 գրությունները, որոնք փաստում են հայրապետի եւ Գրիգոր Արծրունի եպիսկոպոսի միջեւ եղած սերտ եւ անմիջական նամակագրական կապը (Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ 1994, էջ 196–198, 199–203, 204–205):

Ամփոփելով կարող ենք կատարել հետևյալ եզրակացությունները:

ա) Կարելի է վստահ ենթադրել, որ «Տյառնընդառաջ»-ը հունարեն «ὕπαπαντή»-ի հայերեն թարգմանական համարժեքն է: Այն տոնի ներքին խորհուրդն ու բովանդակությունը պարփակող նմանիմաստ եզր է, որը միեւնույն ժամանակ բառաշինության փայլուն օրինակ է:

բ) Հունարեն «ὕπαπαντή»-ի հայերեն թարգմանությունը, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է Ե. դարի երկրորդ կեսի եւ Զ. դարի առաջին կեսի միջեւ ընկած ժամանակահատվածում:

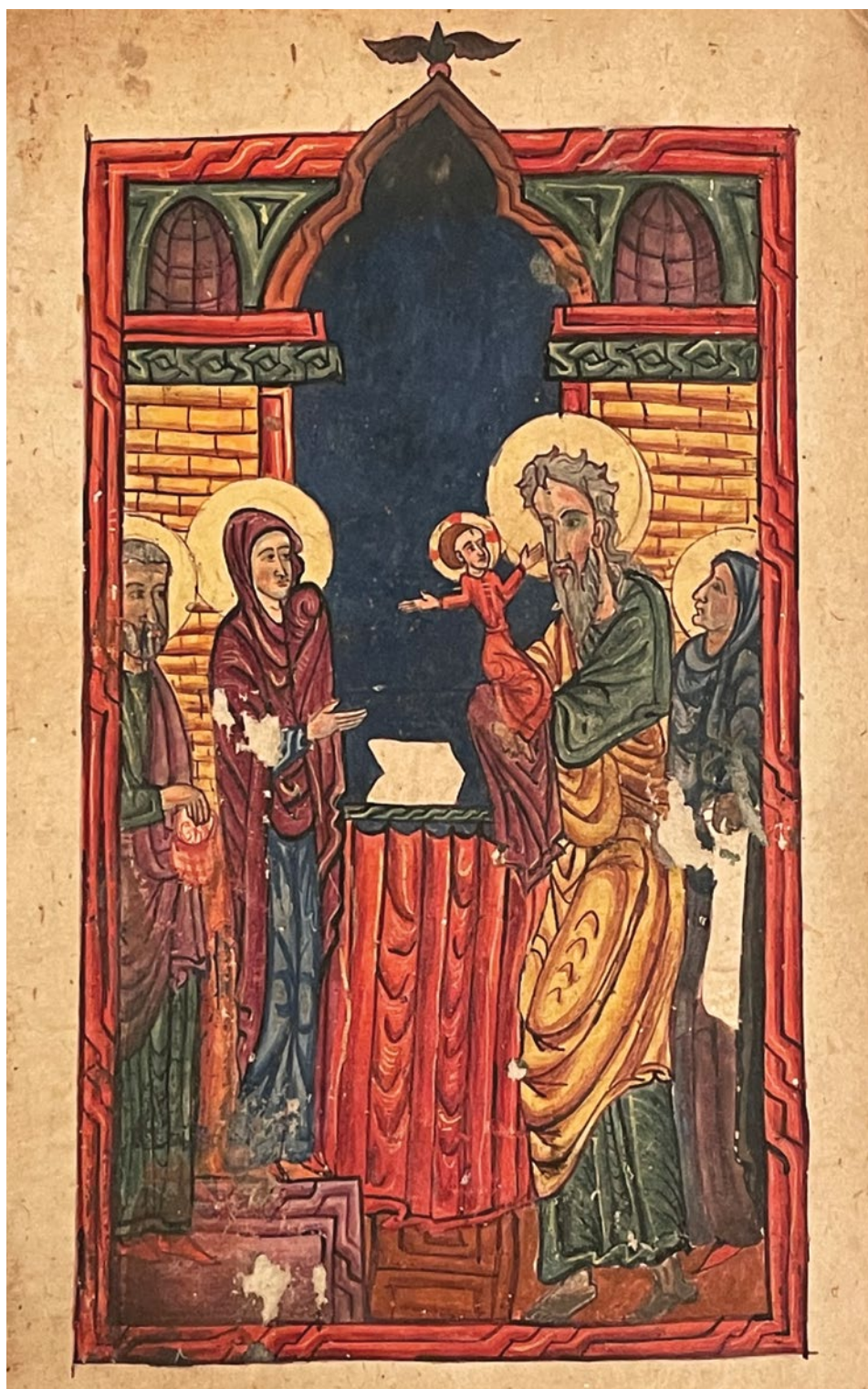
գ) Հետագա դարերում, ինչպես պարզ է դառնում, «Տյառնընդառաջ» անունը թե՛ ժողովրդական ընկալմամբ եւ թե՛ եկեղեցական ասպարեզում գրավում է այնպիսի գերիշխող դիրք, որ փաստացի երկրորդ կարգ է մղում տոնի պաշտոնական անունը:

РЕЗЮМЕ

Праздник Сретения был основан в Палестине в IV веке и первоначально был известен под условным названием «Сороковой день от Епифании». Наряду с возрастающей популярностью нового торжества существенное развитие получили его литургические, эортологические, богословские и гомилетические аспекты. В результате новое название праздника «Сретение» впервые появилось в трудах Исихия Иерусалимского в первой половине V века. Армянская церковь, тесно связанная со Святыми Местами и Иерусалимской Церковью, быстро восприняла данное новшество. Армянское название праздника «Տյառնընդառաջ», которое является прямой адаптацией его греческого аналога «ὕπαπαντή», возникло, по всей вероятности, между второй половиной V и первой половиной VI веков.

SUMMARY

The feast of Presentation of Jesus in the Temple founded in the 4th century Palestine was initially known under the primitive name of “Fortieth day of Epiphany”. Along with the increasing popularity of the new feast, its liturgical, heortological, theological and homiletic aspects have undergone substantial

development. As a result, “Hypapante”, the new name of the feast appeared in the writings of Hesychius of Jerusalem in the first half of the 5th century. The Armenian Church, well connected to the Holy Places and the Church of Jerusalem, was very quick to accept this novelty. The Armenian name of this festivity known as “Տեառնընդառաջ” is a direct adaptation of its Greek counterpart “Υπαπαντή”, and most likely originated between the second half of the 5th and the first half of the 6th centuries.

